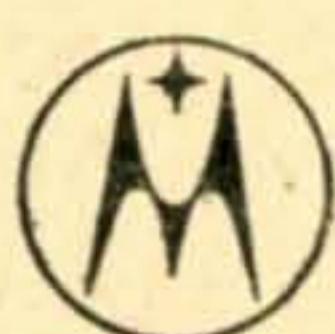
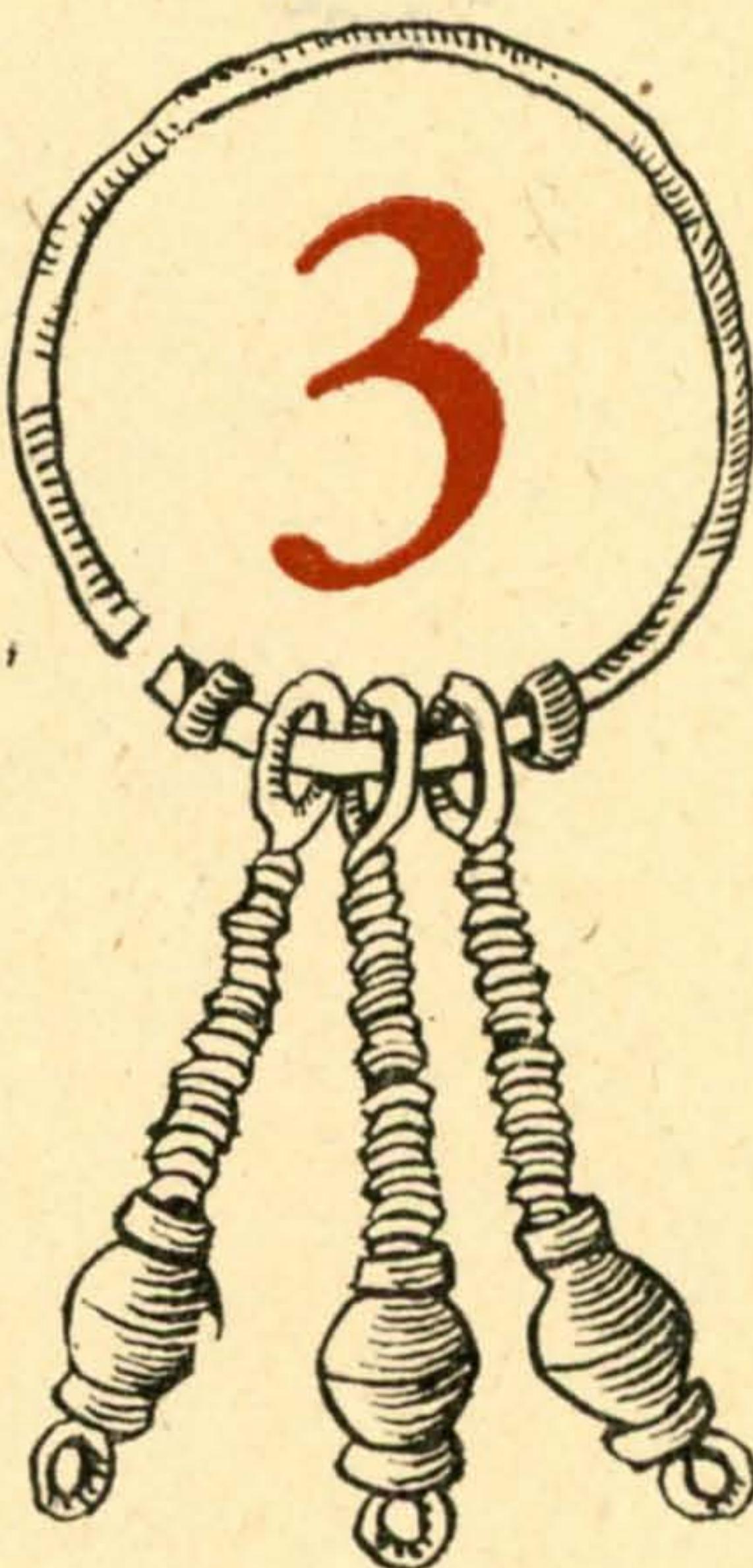

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJOS
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS ARCHEOLOGIJA

V—VIII a. ŽEMAIČIŲ KULTŪRA

VILNIUS „MOKSLAS“ 1984

Redakcinė kolegija

istorijos m. daktaras MECISLOVAS JUCAS
istorijos m. daktarė RIMUTĖ RIMANTIENĖ
istorijos m. kandidatas ADOLFAS TAUTAVIČIUS
(ats. redaktorius)
istorijos m. daktarė LTSR MA narė korespondentė
REGINA VOLKAITĖ-KULIKAUŠKIENĖ
(red. kolegijos pirmininkė)

Piešiniai — KRISTINOS JARMALYTĖS ir

KĘSTUČIO MUSTEIKIO

Nuotraukos — straipsnių autorių ir

KAZIMIERO VAINORO

ду массивным узколицым (жемайты IV—IX вв.) и массивным широколицым (жемайтско-аукштайтское пограничье) типами в большинстве случаев достоверна (табл. 7 и 8).

Грацильный узколицый тип имеет аналогии в синхронном антропологическом материале куршей (Рекете, IV—VII вв.), в более позднем материале пруссов и ливов, а также в краниологических сериях II тысячелетия Латвии, раскопанных преимущественно на бывших территориях ливов (табл. 9). Делается предположение, что этот тип издавна был распространен на балтском побережье. Таким образом, более логично объяснять отличия ливов от других финноязычных племен влиянием на них этого типа, чем, как это делалось до сих пор, генетически связывать этот тип с ливами.

Массивный узколицый тип имеет аналогии в краниологическом материале начала I тысячелетия из ареалов культуры курганов Литвы и культуры грунтовых могильников Центральной Литвы (табл. 9), а также в серии земгалов V—VII вв.

Массивный широколицый тип проявляет сходство с сериями второй половины I тыся-

челетия северо-восточной Литвы — западными аукштайтами (Гринюонай, V—VI вв.), пограничьем между западными и восточными аукштайтами (Обяляй, V в.), северной территорией восточных аукштайтов (сборная серия культуры восточнолитовских курганов). Общие черты связывают их с латгалами VII—X вв., а также с полоцкими кривичами и некоторыми группами дреговичей и радимичей XI—XIII вв. (табл. 9).

Возникает впечатление о перемещении близких антропологических типов по направлению с востока на запад в середине и во 2-й половине I тысячелетия н. э. Так, массивный широколицый тип передвигается в восточную половину ареала узколицых людей, в западной половине которого формируются жемайты. Внутри жемайтского ареала отмечается продвижение массивного узколицего типа дальше на запад, на территорию грацильного узколицего типа. По всей вероятности, эти передвижения следует считать далеким эхом тех процессов, которые происходили в Восточной Европе во время переселения народов. В более позднее время они могли усиливаться из-за славянизации восточных балтских племен.

V—VII a. ŽEMAIČIŲ ETNINĖ ODONTOLOGIJA

IRENA PAPRECKIENĖ

Dantų morfologija, kaip fizinės antropologijos dalis, gali būti sėkmingai panaudota kompleksiškai spręsti etniniams klausimams, tuo labiau, kad dantys labai stabilus ir konservatyvus organas, mažai pasiduodantis redukcijai. Dantų, ypač pirmųjų krūminiu, kramtomojo paviršiaus raštas, jvairus vagelių ir raukšlių išsidėstymas yra neatsitiktinis. Kiekviena vagelė turi savo vietą, filogenezę. Pagrindiniai morfologiniai bruozai, naudojami etniniei odontologinei diagnostikai, dažniausiai kinta tik dėl metisacijos.

Šio straipsnio tikslas — išnagrinėti, kaip pasiskirstę V—VII a. žemaičių odontologiniai bruozai, ir nustatyti to meto žemaičių odontologinį tipą.

Ištirta 115 sveikų kaukolių ir 24 fragmentiškos iš 6 rytinio Žemaitijos pakraščio V—VII a. kapinynų (1 lent.). Remiantis odontologinių požymių tyrimo metodika, buvo nustatyta: viršutinio antro krūminio danties (M^2) emalio nutekėjimas (varveklis), diastema, kraudingas, viršutinio lateralinio kandžio (J^2) redukcijos laipsnis, viršutinių kandžių lingvalinio paviršiaus ypatybės, viršutinių krūminiu dantų forma dėl hipokonuso redukcijos, apatinių krūminiu dantų forma, dis-

talinė trigonido ketera, laužta metakonido raukšlė ir papildomas vidinis vidurinysis gumburėlis (t. a. m. i.) apatinio pirmo krūminio danties (M_1) kramtomajame paviršiuje, viršutinio pirmo krūminio danties (M^1) Karabelio gumburėlis, apatinio pirmo krūminio danties metakonido antros vagos padėtis ir viršutinio pirmo krūminio danties parakonuso pirmos vagos (1 pa) forma.

Sudarant tyrimo programą, vertinant odontologinius požymius vizualiai ir atspauduose buvo naudotasi A. Zubovo metodika (Зубов А. А., 1968). Dabar panagrinėsime kiekvieną bruozą atskirai.

Rezultatai ir jų aptarimas. Paleoantropologinei medžiagai nagrinėti vertingas bruozas yra antro viršutinio krūminio danties emalio nutekėjimo laipsnis. Europinėse grupėse ryškus emalio nutekėjimas pastebimas ne daugiau kaip 30% žmonių (Зубов А. А., 1973, c. 204). Manoma, kad tai labai subtilus požymis (Саливон И. И., 1971—1972, c. 159), leidžiantis nustatyti rytietišką — mongolidų — priemaišą. V—VII a. žemaičių ryškus emalio nutekėjimas (5+6 laipsnių) nustatytas 10,9%, keturių — 12,5%. Neaptiktą nė vieno atvejo, kur jis būtų 7 ar 8 laips-

nių. Taigi pagal emilio nutekėjimo ryškumą ir dažnį V—VII a. žemaičiai yra tikri europidai.

Diastema (plyšys tarp viršutinio žandikaulio medialinių kandžių) ir **kraudinas** (viršutinio lateralino kandžio palatalinė padėtis). Diastema — tai bruožas, kuriam susidaryti nemaža reikšmės turi genetiniai veiksniai (Plaček M., Mrklas L., Racek J., Horejš J., Sottner L., 1980, p. 110) ir trumpas viršutinės lūpos pasaitas (Lindsey D., 1977, p. 327). Taip pat yra žinoma, kad diastemu dažniausiai pasitaiko mišraus sąkandžio pradžioje (Ильина-Маркосян Л. В., Калямкаров X. А., 1976, c. 82), o vėliau, prasikalus iltiniams dantims ir lateraliniams kandžiams, jų mažėja (Lindsey, 1977, p. 327). V—VII a. žemaičių diastemos dažnis yra vidutinis (10,6%), būdingas Vidurio Europos odontologiniam tipui. Kraudingas — bruožo, šiek tiek charakteringo Rytams, visai nepasitaikė.

Viršutinio lateralinio kandžio redukcija. Manoma, kad šis bruožas tipiškas tik šiuolaikiniam žmogui (Зубов А. А., 1968, c. 150). V—VII a. žemaičių pradinė lateralinio kandžio redukcija (1 balo) aptinkama nedažnai (3,4%), o piramidės formos lateralinių kandžių (2 ir 3 balų) visai nepasitaikė.

Viršutinių kandžių lingvalinis paviršius. Kastuvo formos viršutiniai kandžiai yra būdingi mongolidų rasei. Jiems susidarant, pagrindinė vaidmenė atlieka genetiniai veiksniai (Blanco R., Chakraborty R., 1976, p. 233; Portin P., Alvesalo L., 1974, p. 59; Brabant H., Libotte M., 1974, p. 567)¹, tačiau pastebimas nežymus šio bruožo epochinis kitimas, jo retėjimas mūsų laikais (Саливон И. И., 1971—1972, c. 159; Brabant H., Libotte M., 1974, p. 46). Šiaip bruožas stabilus, pasižymintis neryškiu lytinio dimorfizmu (Koski K., Hautala E., 1952; Sawyer D. R., Allison M. J., Elzay R. P., Pezzia A., 1976, p. 54). Pradinė medialinių kandžių kastuvo forma (1 balo) nustatyta 9,3% V—VII a. žemaičių, o ryškių kastuvo formos kandžių (2+3 balų suma) visai neaptikta. Medialinių kandžių kastuvo forma čia pasitaikė retai, ir šitai būdinga Vidurio Europos odontologiniam tipui. Lateralinių kandžių kastuvo forma visada aptinkama dažniau, nes šių dantų lingvalinis paviršius ne tokis stabilus. Lateralinių kandžių kastuvo forma dažniau pastebėta ir aptariamo laikotarpio žemaičių: pradinė (1 balo) nustatyta 41,5%, o 2+3 balų — 4,9%.

Viršutinio žandikaulio pirmo ir antro krūminiu dantų (M^1) ir (M^2) hipokonuso redukcija.

¹ Originaliai šį požiūrį aptarė: Brabant H., Libotte M., Klee L. Les anomalies bucco-dentaires des enfants mongoliens.— Bull. Acad. Méd. Belg., 1973, t. 128, Nr. 8, p. 567. Antropologiskai ištirę 68 belgų vaikus, paliestus mongoloidizmo sindromo (sergančius Dauno liga), nenustatė, kad jų kandžiai dažniau būtų kastuvo formos.

V—VII a. žemaičių viršutinio žandikaulio pirmas krūminis dantis dažniausiai išlaiko savo pradinę keturių gumburų formą — yra ketvirto tipo (98,4%). 4 — forma aptinkta vos vienu atveju ir tesudaro 1,6%. M^1 3 ir 3+ formos apskritai yra labai retos ir V—VII a. mūsų iš viso nebuvę aptiktos.

Pagrindinis hipokonuso redukcijos rodiklis yra viršutinio žandikaulio antro krūminio danties hipokonuso redukcija, ypač 3 ir 3+ formų suma. Bruožas priskiriamas prie labiausiai kintančių odontologinių požymių ir net genetiškai labai artimose grupėse galima pastebėti nevienodą ir netvarkingą jo pasiskirstymą. V—VII a. žemaičių M^2 hipokonuso redukcijos 3 ir 3+ formų suma tesudaro 18,8%. Vyrauja 4— forma (71,9%). Apskritai Lietuvoje pastebėtas žymus šio bruožo epochinis kitimas — labilumas², todėl viršutinio žandikaulio antro krūminio danties hipokonuso redukcija netenka svarbesnės diagnostinės vertės.

Viršutinio žandikaulio pirmo krūminio danties (M^1) Karabelio gumburėlis. Apie šio bruožo kilmę ir reikšmę odontologijoje iki šiol daug diskutuojama. Manoma, kad jis vienodai būdingas ir vyrams, ir moterims (Hershey S. E., 1979, p. 115) arba pasitaiko kiek dažniau vyrams (Alvesalo L., Nuutila M., Portin P., 1975, p. 191; Ziołkiewicz T., 1969, p. 199). Vieni autoriai nurodo, jog šis gumburas išsidėsto nesimetriškai (Hershey S. E., 1979, p. 115), kiti — atvirkšciai (Alvesalo L., Nuutila M. ir kt., 1975, p. 191; Szüle L., 1974, p. 347). Mes Karabelio gumburėlij tyrimė viršutinio žandikaulio tik dešinėje pusėje. V—VII a. žemaičiams jis būdingas. Ryškius jo požymius (2—5 balų) turi 50,0%, o 1 balo — 26,9% žmonių. Karabelio gumburėlio neturi tik 23,1% to laikotarpio žemaičių. Yra duomenų, kad, laikui bėgant, jis pasitaiko vis dažniau (Szüle L., 1974, p. 347; Донина Н. И., 1969, c. 35). Tačiau Lietuvos teritorijoje šis bruožas gana stabilus³, ir manoma, kad jis būdingas Šiaurės europidams.

Apatinių krūminių dantų forma. V—VII a. žemaičių apatinio žandikaulio pirmą krūminį danti (M_1) dažniausiai sudaro penki gumburai (94,7%). Y5 formos nustatyta 52,9% ir +5 — 41,2%. Keturgumburių M_1 (2,6%), kaip ir še-

² I. Papreckienė ir G. Cesnys Lietuvoje XIV—XVII a. M^2 hipokonuso redukcijos 3 ir 3+ formų sumą nustatė 31,7% (vakaru Lietuvoje — 36,2%) atvejų, duomenys paskelbi: Przegląd antropologiczny, 1981. I. Papreckienė, tirdama šių laikų 12—15 m. vaikus, M^2 hipokonuso redukcijos 3 ir 3+ formu sumą šiaurės Lietuvoje nustatė 57,1%, rytų Lietuvoje — 59,0%, pietų Lietuvoje — 59,9%, vidurio Lietuvoje — 56,2% vaikų (Вопросы антропологии, 1984 (spausdinama)).

³ Tirdama dabartinius lietuvių tautybės 12—15 m. vaikus, Karabelio gumburėli (2—5 balų) autorė nustatė 49,8% vaikų (žr. Папрекене И. А., 1981, c. 76—79).

šiagumburių (2,6%), mažai. Dažnai pasitaikantys penkiagumburiai dantys ir +5 forma, taip pat mažas apatinį krūminiu dantų redukcijos laipsnis būdinga Vidurio Europos odontologiniams tipui, kuriam priklauso V—VII a. žemaičiai.

Iš visų antro apatinio krūminio danties (M_2) požymių, turinčių diagnostinę vertę, stabiliuosis yra keturgumburių M_2 dažnis. Visi V—VII a. žemaičiai turėjo keturgumburius M_2 dantis. Manoma (Зубов А. А., 1979, c. 239), kad tai charakteringas Šiaurės europidų bruožas.

Apatinio žandikaulio pirmo krūminio danties (M_1) distalinė trigonido ketera, laužta metakonido raukšlė ir papildomas vidinis vidurinysis gumburėlis (t. a. m. i.). Lietuvoje distalinė trigonido ketera apskritai aptinkama labai retai, o V—VII a. žemaičių jos visai nepastebėta. Nustatyta, kad ji liudija ne tiek Rytų, kiek Pietryčių įtaką (Зубов А. А., 1979, c. 241). Kadangi šio bruožo Lietuvoje neaptikta, tai reikštų, jog tarp žemaičių Pietų gracilaus odontologinio tipo elementų nebuvu.

Laužta metakonido raukšlė, kaip pagrindinis „rytų įtakos“ rodiklis, į Europą iš Rytų atėjo „šiaurės keliu“, skirtingai nuo distalinės trigonido keteros (Зубов А. А., 1979, c. 245). Europinėse populiacijose ji yra svarus rodiklis diferencijuoti Šiaurės gracilų ir Vidurio Europos odontologinius tipus. Tarp žemaičių tik vieną kartą aptikta laužta metakonido raukšlė, ir tai sudaro 4,2%. Toks retas šis bruožas rodytu, jog V—VII a. žemaičiams būdingas Vidurio Europos odontologinis tipas.

Papildomo vidinio vidurinijo gumburėlio V—VII a. žemaičių dantyse taip pat neaptikta.

Apatinio žandikaulio pirmo krūminio danties (M_1) metakonido antros vagos padėtis. Šis bruožas priklauso dar naujai odontologijos sričiai — odontoglifikai. Europiečių grupėse M_1 metakonido antra vaga dažnai įteka į antrą tarp-gumburinę vagą, t. y. padėtis 2 med. II. Tiriant žemaičius, šį bruožą buvo galima nustatyti tik iš nedidelio dantų skaičiaus — 28. Taip yra todėl, kad aptikti M_1 2 med. padėcių variantams reikia visiškai nenusitrynuusių dantų, o turimieji gerokai nusitryne, ir tai prasidėdavo gana anksti, todėl bruožui nustatyti tiko tik vaikų nuolatiniai dantys. Iš mūsų ištirtų to laikotarpiu žemaičių dantų antras variantas metakonido antros vagos (2 med. II) pasitaikė 17,9%. Vakaru odontologiniame komplekse dažnai aptinkamas 2 med. II variantas laikomas šiauriniu bruožu. Ar gali V—VII a. žemaičių retai pasitaikantis 2 med. II variantas rodyti Pietų gracilaus tipo

pėdsakus, kalbėti labai sunku. Jų metakonido antra vaga daugiausia įteka į centrinę duobutę (Foramen centrale — fc), ir 2 med. fc variantas sudaro 57,1%, o 2 med. III — 25,0%.

Viršutinio žandikaulio pirmo krūminio danties (M_1) parakonuso pirmos vagos (1 pa) forma. Šis bruožas taip pat priklauso odontoglifikai. Daugiausia analizuojamas 1 pa vagos (ji primena lyra) trečio tipo dažnis. Parakonuso pirmos vagos lyros forma — pakankamai patikrintas bruožas, būdingas mongolidams. V—VII a. žemaičiai šio bruožo neturėjo, ir parakonuso pirma vaga buvo pirmo (54,1%) arba antro (45,9%) tipo. Matyt, to laikotarpiu žemaičiams charakteringas gana „grynas“ Vakarų kompleksas.

Taigi V—VII a. žemaičiams būdinga: kraudinga, I^2 redukcijos balų (2+3) sumos, kastuvo formos medialinių kandžių balų (2+3) sumos, distalinės trigonido keteros, papildomo vidinio vidurinijo gumburėlio, penkiagumburių M_2 ir M_1 parakonuso 1 pa trečio tipo nebuvinas; retai pasitaikantys pirmo balo kastuvo formos medialiniai kandžiai (9,3%), I^2 redukcijos 1 balas (3,4%), laužta metakonido raukšlė (4,2%), šešiagumburiai (2,6%) ir keturgumburiai (2,6%) pirmi apatiniai krūminiai dantys; dažniau aptinkama diastema (10,6%) ir pirmo apatinio krūminio danties +5 forma (41,2%); labai dažnai pasitaikantys keturgumburiai antri apatiniai krūminiai dantys (100,0%) ir Karabelio gumburėlis (50%).

Iš to galima spręsti, jog V—VII a. žemaičiai priklauso Vidurio Europos odontologiniams tipui. Vakarų odontologinio komplekso „grynumą“ šiuo atveju rodo tai, kad nėra distalinės trigonido keteros ir M_1 parakonuso 1 pa trečio tipo, retai pasitaiko laužta metakonido raukšlė ir kastuvo formos medialiniai kandžiai.

MEDŽIAGA V—VII a. ZEMAIČIŲ ODONTOLOGINEI CHARAKTERISTIKAI

Kapinynas	Rajonas	Datuotė (amžius)	Ištirta kaukoliu	Ištirta kaukolų fragmentų
Plinkaigalis	Kėdainiai	V—VI	89	14
Kairėnėliai	Radviliškis	V—VI	4	1
Sauginiai	Šiauliai	V—VI	3	2
Labūnava	Kėdainiai	V—VI	3	2
Pagrybis	Silalė	V—VII	16	4
Pašušvys	Kėdainiai	V—VIII	0	1
Iš viso			115	24

ЭТНИЧЕСКАЯ ОДОНТОЛОГИЯ ЖЕМАЙТОВ V—VII ВВ.

И. ПАПРЕЦКЕНЕ

РЕЗЮМЕ

Исследовано 115 полных и 24 фрагментарных черепов из 6 могильников жемайтов V—VII вв. (Плинкайгалис, Кайренеляй, Саугиняй, Лабунава, Пагрибис, Пашушвис). Одонтологические признаки определялись по методике А. А. Зубова.

Установлены следующие характерные одонтологические элементы жемайтов V—VII вв.: отсутствие краудинга, редукции верхнего латерального резца по сумме баллов (2+3), лопатообразности верхних медиальных резцов по сумме баллов (2+3), дистального гребня тригонида, т. а. т. и., 5-буторковых вторых нижних моляров (M_2) и лирообразной формы первой борозды параконуса на первом верхнем моляре (M^1); низкие частоты балла 1 лопатообразности медиальных резцов

(9,3%), балла 1 редукции верхнего латерального резца (3,4%), коленчатой складки метаконида (4,2%), 6-буторковых (2,6%) и 4-буторковых (2,6%) M_1 ; умеренные частоты диастемы (10,6%) и формы +5 на M_1 (41,2%); высокие частоты 4-буторковых M_2 (100%) и бугорка Карабелли (50%).

На этом основании можно отнести жемайтов V—VII вв. к среднеевропейскому одонтологическому типу. «Чистота» западного одонтологического комплекса проявляется в данном случае в отсутствии дистального гребня тригонида и типа 3 первой борозды параконуса на M^1 , в низких процентах коленчатой складки метаконида и лопатообразных медиальных резцов.

LITERATŪRA

RANKRAŠCIAI

Daugudis V. 1972.IX.20—30 ir 1972.X.18—25 d. archeologinės žvalgomosios ekspedicijos po Šiaulių rajoną ataskaita.—V., 1972 (IIAS, b. Nr. 332).

Kazakevičius V. Plinkaigalio, Kėdainių raj., senkapio 1978 m. tyrinėjimų ataskaita.—V., 1978 (IIAS, b. Nr. 613).

Statkevičius V. Kaštaunalių senkapio, Šilalės raj., 1974 m. bandomųjų kasinėjimų ataskaita.—Šilalė, 1974 (IIAS, b. Nr. 393).

Tautavičius A. 1964 m. žvalgomosios archeologinės ekspedicijos Plungės, Šilalės, Tauragės ir Telšių rajonuose duomenys.—V., 1965 (IIAS, b. Nr. 203).

Tautavičius A. Paežerio senkapio, Šilalės raj., 1966 m. kasinėjimų ataskaita.—V., 1967 (IIAS, b. Nr. 256).

Tautavičius A. 1968 m. žvalgomosios archeologinės ekspedicijos ataskaita.—V., 1968 (IIAS, b. Nr. 258).

Vaitkuniškiene L. 1975 m. Kaštaunalių kapyno (Šilalės raj.) tyrinėjimų ataskaita.—V., 1975 (IIAS, b. Nr. 502).

Vaitkuniškiene L. 1980 m. Pagrybio kapyno, Šilalės raj., tyrinėjimų ataskaita.—V., 1981 (IIAS, b. Nr. 791).

SPAUSDINTI DARBAI

Åberg N. Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit.—Uppsala—Leipzig, 1919.

Alseikaitė-Gimburtienė M. Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit.—Tübingen, 1946.

Antoniiewicz J., Kaczyński M., Okulicz J. Wyniki badań przeprowadzonych w 1956 roku na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Szwajcaria pow. Suwałki.—Wiadomości Archeologiczne, 1958, t. 25, sas. 1.

Alvesalo L., Nuutila M., Portin P. The cusp of Carabelli. Occurrence in first upper molars and evaluation of its heritability.—Acta odontologica Scandinavica, 1975, t. 33, sas. 4.

Atgasis M. Jaunas archeologisko izrakumu liecības par dravniecību senajā Latvijā.—In: Dabas un vēstures kalendars 1967. Rīga, 1966.

Bezzemberger A. Litauische Gräberfelder. I. Gräberfeld bei Schernen (Kr. Memel).—Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia, Königsberg, 1892, t. 17.

Blanco R., Chakraborty R. The genetics of shovel shape in maxillary central incisors in man.—American Journal of Physical Anthropology, 1976, t. 44, sas. 2.

Brabant H., Libotte M., Klees L. Les anomalies bucco-dentaires des enfants mongoliens.—Bull. Acad. Méd. Belg. 1973, t. 128, Nr. 8.

Brabant H., Libotte M. État actuel de nos connaissances sur la denture de sujets atteints du syndrome de Down.—Athenae, 1974.

Butenienė E. Lazdininkų kapynas.—Kn.: LAP. V., 1968.

Cholodinska A., Striukaitė A. Pavirvytės-Gudu (Akmenės raj.) senkapio tyrinėjimai 1977 metais.—ATL 1976—1977 metais, V., 1978.

Cesnys G. Mūsų eros pradžios Lietuvos pilkapių kultūros žmonių antropologija.—Medicina, 1984.

Cesnys G. Lietuvos II—V a. plokštinių kapynų žmonės: (antropologinė apybraiža).—Lietuvos archeologija, V., 1981, t. 2. Pirmynkštės bendruomenės įrimas.

Cesnys G., Urbanauskas V. Gėluvos kalvinistų bažnyčios ir kapinių tyrinėjimai 1974 metais.—ATL 1974 ir 1975 metais, V., 1978.

Daugudis V., Stankus J. Sauginių (Šiaulių raj.) piliakalnis.—AETL 1972 ir 1973 metais, V., 1974.

Dowgird T. Pamiątki z czasów przedhistorycznych na Zmudzi. Melžynkapas w folwarku Wizdergi.—Przegląd Fizyograficzny, 1888, t. 8.

Engel C. Einführung in die vorgeschichtliche Kultur des Memellandes.—Memel, 1931.

Engel C. Beiträge zur Gliederung des jüngsten heidnischen Zeitalters in Ostpreussen.—In: Congressus Secundus Archeologorum Balticorum Rigae. Rigae, 1931.

Gaertte W. Urgeschichte Ostpreussens.—Königsberg, 1929.

Godłowski K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku.—Materiały Starożytne i Wczesnodziejowe, 1977, t. 4.

Grigalavičienė E. Egliškių pilkapiai.—Lietuvos archeologija, V., 1979, t. 1.

Gronau W. Altpreussischer Kopfschmuck.—ZAI, 1939, sas. 22.

Gunert W. Nadrauer Grabungen. 2. Althof—Insterburg.—ZAI, 1939, sas. 22.

Hershey S. E. Morphology of the Wainwright Eskimo dentition: Carabelli's structures.—Ossa, 1979, t. 6.

Jablonskis I. Padvarių pilkapiai (Kretingos raj.).—ATL 1978 ir 1979 metais, V., 1980.

Jovaiša E. Plinkaigalio (Kėdainių raj.) kapyno tyrinėjimai 1977 metais.—ATL 1976—1977 metais, V., 1978.

Jovaiša E., Baublys A. Krūvandų (Kauno raj.) senkapio tyrinėjimai 1979 metais.—ATL 1978 ir 1979 metais, V., 1980.

Katalog des Prussia-Museums.—Königsberg, 1897.

Kazakevičius V. Ietigaliai Lietuvoje V—VIII a. (1. Itveriamieji).—MAD. A, 1978, t. 4.

Kazakevičius V. Ietigaliai Lietuvoje V—VIII a. (2. Imoviniai).—MAD. A, 1979, t. 2.

Kazakevičius V. Plinkaigalio (Kėdainių raj.) senkapio tyrinėjimai 1978 ir 1979 metais.—ATL 1978 ir 1979 metais, V., 1980.

Kazakevičius V. Unikalus V a. pab. geriamasis ragas iš Plinkaigalio (Kėdainių raj.) kapyno.—MAD. A, 1981, t. 3.

Kietlińska A. Problem tzw. grobów książęcych we wczesnym okresie rzymskim.—Wiadomości Archeologiczne, 1960, t. 26, sas. 3—4.

Kosarževskis A. Keli tautotyros mažmožiai.—Tauta ir žodis, 1923, t. 1.

Koski K., Hautala E. On the frequency of shovel-shaped incisors in the Fins.—American Journal of Physical Anthropology, 1952, t. 10, Nr. 1.

Kulikauskas P. Kurmaičių kapynas.—Kn.: LAP. V., 1968.

Kuncienė O. Prekybiniai ryšiai IX—XIII amžiais.—Kn.: Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I—XIII a. V., 1972.

Lindsey D. The upper mid-line space and its relation to the labial fraenum in children and adults.—British Dental Journal, 1977, t. 143, sas. 10.

Lissauer. Crania Prussica. Zweite Serie. Ein weiterer Beitrag zur Ethnologie preussischer Ostseeprovinzen.—Zeitschrift für Ethnologie, 1878.

Martin R., Saller K. Lehrbuch der Anthropologie.—Stuttgart, 1957—1959, t. 1—3.

Merkevičius A. Jurgaičių kapyno II—IX amžių žalvario dirbinių metalo sudėtis.—MAD. A, 1973, t. 1.

Merkevičius A. Sauginių (Šiaulių raj.) senkapio tyrinėjimai 1973 m.—AETL 1972 ir 1973 metais, V., 1974.

Michelbertas M. Emaliuotos juostos Lietuvoje.—MAD. A, 1968, t. 2.

Michelbertas M. Rūdaičių I kapynas.—Kn.: LAP. V., 1968.

Michelbertas M. V m. e. a. Daujėnų apgalvis.—Istorija, V., 1972, t. 13, sas. 1.

- Michelbertas M. Vienragių (Plungės raj.) pilkapių tyrinėjimai 1973 metais.—ATL 1976—1977 metais, V., 1978.
- Michelbertas M. Vienragių pilkapyno tyrinėjimai 1972 metais.—Istorija, V., 1980, t. 20, sas. 1.
- Miszkievicz B. Wczesnośredniowieczne czaszki z Poszuszwia, rej. Kowieński LSRR.—Materiały i prace antropologiczne, 1956, t. 25.
- Moora H. Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr.—Tartu, 1938, d. 2.
- Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. Warszawa, 1929, t. 1. Kultura materialna.
- Nagevičius V. Mūsų pajūrio medžiaginė kultūra VIII—XIII amž.—Senovė, 1935, t. 1.
- Nakaitė L. Šilutės raj. Vilkų Kampo kaimo „Kapukalno“ tyrinėjimai.—MAD. A, 1970, t. 3.
- Nakaitė L. Senovinis moterų galvos papuošalas.—Kn.: Kraštotoja, 1972.
- Navickaitė-Kuncienė O. Pryšmančių kapinynas.—Kn.: LAP. V., 1968.
- Okulicz J. Pradzieje ziem Pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.—Wrocław—Warszawa, 1973.
- Patkauškas S. Plaučiškių pilkapių (Pakruojo raj.) tyrinėjimai 1978 metais.—ATL 1978 ir 1979 metais, V., 1980.
- Pinkevičiūtė B. X—XI a. mergaitės kepuraitė.—Kultūros barai, 1981, Nr. 12.
- Plaček M., Mrklas L., Racek J., Horejš J., Sottner L. Přispěvek k etiologii diastematu.—Československa stomatologie, 1980, t. 80, sas. 2.
- Portin P., Alvesalo L. The inheritance of shovel shape in maxillary central incisors.—American Journal of Physical Anthropology, 1974, t. 41, sas. 1.
- Puzinas J. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys.—Senovė, 1938, t. 4.
- Radzvilovaitė E. Lietuvių genčių skydai II—VIII amžiais.—MAD. A, 1966, t. 2.
- Rimantienė R. Tūbausų kapinynas.—Kn.: LAP, V., 1968.
- Sawyer D. R., Allison M. J., Elzay R. P., Pezzia A. Morphological characteristics of the Pre-Columbian dentition. I. Shovelshaped incisors, Carabelli's cusp, and Protostyloid.—MCV Quarterly, 1976, t. 12, d. 2.
- Stankus J. Geležies dirbinių gamybos Lietuvoje V—VIII amžiais technologija.—MAD. A, 1970, t. 3.
- Stankus J. Geležies dirbinių gamybos Lietuvoje II—IV amžiais technologija.—MAD. A, 1972, t. 4.
- Stankus J. Geležies apdirbimas ir panaudojimas Lietuvoje II—XVI a.—V., 1977.
- Stankus J. Kairėnėlių (Radviliškio raj.) senkapio tyrinėjimai 1977 metais.—ATL 1976—1977 metais, V., 1978.
- Stankus J. Kairėnėlių (Radviliškio raj.) senkapio tyrinėjimai 1978 metais.—ATL 1978 ir 1979 metais, V., 1980.
- Statkevičius V. Šilalės rajono senkapiai.—Kn.: Kraštotoja, V., 1966.
- Stubavs A. Ķentes pilskalns un apmetne.—Rīga, 1976.
- Szüle L. Carabelli-gumo elofordulasa.—Fogorvosi Szemle, 1974, t. 11.
- Snore R. Dzelzs laikmeta latviešu rotas adatas.—Latvijas aizvestures materiāli, Rīga, 1930, t. 1.
- Tarasenka P. Lietuvos archeologijos medžiaga.—K., 1928.
- Tarvydas B. Šiaulių „Aušros“ muziejaus archeologijos skyrius.—Šiaulių metraštis, 1931.
- Tarvydas B. Šiaulių Kraštotoros Dr-jos archeologiniai tyrinėjimai 1932 metais.—Šiaulių metraštis, 1933, Nr. 4.
- Tarvydas B. Leparų iškasenos.—Gimtasai kraštas, 1934, Nr. 1.
- Tautavičienė B. Šarkų (Šilalės raj.) senkapis.—AETL 1972 ir 1973 metais, V., 1974.
- Tautavičienė B. III—XVI a. sidabriniai ir sidabru puošti dirbiniai: Katalogas.—V., 1981.
- Tautavičienė B., Tautavičius A. Jauneikių (Joniškio raj.) kapinyno tyrinėjimai 1975 metais.—ATL 1974 ir 1975 metais, V., 1978.
- Tautavičius A. Palangos kapinynas.—Kn.: LAP, V., 1968.
- Tautavičius A. Vakarinės Žemaitijos dalies IX—XII a. moterų kepuraitės.—MP, 1970.
- Tautavičius A. Prekybiniai-kultūriniai ryšiai V—VIII amžiais.—Kn.: Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I—XIII a. V., 1972.
- Tautavičius A. Archeologinių paminklų tyrinėjimai 1973 metais.—Lietuvos istorijos metraštis, 1974, V., 1976.
- Tautavičius A. Taurapilio „kunigaikščio kapas“.—Kn.: Lietuvos archeologija. V., 1981, t. 2. Pirmynkštės bendruomenės irimas.
- Tautavičius A. Žemaičių etnogenezė (archeologijos duomenimis).—Kn.: Iš lietuvių etnogenezės. V., 1981 a.
- Tautavičius A., Tautavičienė B. Jauneikių (Joniškio raj.) senkapio tyrinėjimai 1976 metais.—ATL 1976—1977 metais, V., 1978.
- Urbanavičius V. Jonelaičių (Šiaulių raj.) švedkapis.—AETL 1972 ir 1973 metais, V., 1974.
- Urbanavičius V. Jakštaičių senkapis.—Kn.: Lietuvos archeologija. V., 1979, t. 1.
- Urtans V. Kalniešu otrais kapulaiks.—Latvijas PSR vēstures muzeja raksti. Arheoloģija, 1962.
- Vaitkuniškienė L. Kaštaunalių (Šilalės raj.) kapinyno tyrinėjimai 1974 ir 1975 metais.—ATL 1974 ir 1975 metais, V., 1978.
- Vaitkuniškienė L., Merkevičius A. Spalvotųjų metalų dirbiniai ir jų gamyba.—Kn.: Lietuvos materialinė kultūra IX—XIII amžiuje. V., 1978, t. 1.
- Vaitkuniškienė L. Sidabras senovės Lietuvoje.—V., 1981.
- Vaitkuniškienė L. Žirgu aukos Lietuvoje.—Lietuvos archeologija, 1981 a, t. 2. Pirmynkštės bendruomenės irimas.
- Valatka V. Archeologinių tyrinėjimų dešimtmetis.—MP, 1967.
- Valatka V. Kryžinis plokštelinis smeigtukas.—MP, 1969.
- Valatka V. Gargždo lauko kapinynas.—MP, 1969 a.
- Valatka V. Paragaudžio (Šilalės raj.) senkapis.—AETL 1972 ir 1973 metais, V., 1974.
- Valatkienė L. Maudžiorų senkapio (Kelmės raj.) tyrinėjimai 1978 ir 1979 metais.—ATL 1978 ir 1979 metais, V., 1980.
- Varnas A. Vaitiekūnų (Radviliškio raj.) senkapio tyrinėjimai 1977 metais.—AETL 1976—1977 metais, V., 1978.
- Volkaitė-Kulikauskienė R. Linksmučių (Pakruojo raj. Šiaulių srit.) kapinyno 1948 m. tyrinėjimų duomenys.—Lietuvos istorijos instituto darbai, 1951, t. 1.
- Volkaitė-Kulikauskienė R. Senovės lietuvių moterų galvos danga ir jos papuošalai.—Kn.: Iš lietuvių kultūros istorijos, V., 1959, t. 2.
- Volkaitė-Kulikauskienė R. Nauji duomenys apie vakarų Lietuvos moterų galvos dangą ankstyvojo feudalizmo laikotarpiu.—MAD. A, 1964, t. 2.
- Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX—XII amžiais.—V., 1970.
- Volkaitė-Kulikauskienė R. Kai kurių VIII—XI a. rytų Lietuvos papuošalų klausimu.—MAD. A, 1975, t. 4.
- Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuva valstybės susidarymo išvakarėse.—Kn.: Lietuvos materialinė kultūra IX—XIII amžiuje. V., 1978, t. 1.

Wätzold D. Zur Tracht der Bewohner des Memelgebietes in der Eisenezeit.—Altpreussen, 1939, t. 3, sas. 4.
Zaborski A. Cmentarzysko w Poszuszwiu w pow. i gub. Kowieńskie. — Swiatowit, 1906, t. 6.

Ziołkiewicz T. Méthodes et applications de l'anthropologie dans les problèmes stomatologiques.—Przegląd antropologiczny, 1969, t. 35, sas. 1.

Авдусин Д. А. О датировке гнездовского кургана с мечом из раскопок М. Ф. Кусцинского.—В кн.: Культура и искусство древней Руси. М., 1967.

Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы (канинологическое исследование).—М., 1969.

Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии.—М., 1973.

Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия: Методика антропологических исследований.—М., 1964.

Амброз А. К. Фибулы юга европейской части СССР.—М., 1966.

Вайткунскене Л. Раскопки могильника Пагрибис.—АО 1980 года, М., 1981.

Валатка В. Раскопки могильника в Мауджёрай (Кельмеский р-н) в 1964 г.—В кн.: Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций 1964—1965 гг. Вильнюс, 1966.

Волкайте-Куликаускене Р. К. Одежда литовцев с древнейших времен до XVII в.—В кн.: Древняя одежда народов Советского Союза. М., 1984.

Даугудис В., Станкус И. Раскопки городища Саугиняй.—АО 1973 года, М., 1974.

Денисова Р. Я. Антропология древних балтов.—Рига, 1975.

Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии).—Рига, 1977.

Донина Н. И. О некоторых эпохальных изменениях в строении зубной системы человека.—Советская этнография, 1969, вып. 2.

Зубов А. А. Одонтология: Методика антропологических исследований.—М., 1968.

Зубов А. А. Этническая одонтология.—М., 1973.

Зубов А. А. Этническая одонтология СССР.—М., 1979.

Ильина-Маркосян Л. В., Каламкаров Х. А. Зубо-челюстные аномалии у детей.—В кн.: Руководство по стоматологии детского возраста. М., 1976.

Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие.—М.—Л., 1966. Вып. 2.

Лакин Т. Ф. Биометрия.—М., 1968.

Мажюлис В. П. О связях литовско-латышского с другими древнебалтийскими диалектами.—В кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1981.

Меркявичюс А., Станкус И. Раскопки могильника в д. Саугиняй.—АО 1973 года, М., 1974.

Михельбертас М. Некоторые черты погребального обряда курганов Жемайтии и северной части центральной Литвы.—В кн.: 20 лет. Вильнюс, 1968.

Накайте-Вайткунскене Л. Могильник у д. Кащуналяй.—АО 1975 года, М., 1976.

Папрецкене И. А. Одонтологический тип населения Литовской ССР.—В кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1981.

Плохинский Н. А. Биометрия.—М., 1970.

Приближенный количественный спектральный анализ минерального сырья/Ред. М. М. Клер.—М., 1959.

Саливон И. И. Краниологические и одонтологические материалы по населению Белоруссии II тыс. н. э. в связи с вопросами этногенеза белорусов.—Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije, 1971—1972, Nr. 8—9.

Станкус И. Раскопки могильника в д. Кайренеляй.—АО 1977 года, М., 1978.

Станкус И. Раскопки могильника в д. Кайренеляй.—АО 1978 года, М., 1979.

Стубавс А. Я. Раскопки городища Кентескальна в 1954—1956 гг.—В кн.: Вопросы этнической истории народов Прибалтики. М., 1959.

Таутавичюс А. Археологические раскопки Института истории АН Литовской ССР.—АО 1966 года, М., 1967.

Таутавичюс А. Территория жемайтов по археологическим данным V—XIII вв.—В кн.: 20 лет. Вильнюс, 1968.

Таутавичюс А. Манжетообразные браслеты в Литве.—In: Studia archeologica in memoriam Harry Mooga. Tallinn, 1970.

Таутавичюс А. З. Балтские племена на территории Литвы в I тыс. н. э.—В кн.: Проблемы этнической истории балтов. Рига, 1977.

Таутавичюс А. З. Балтские племена на территории Литвы в I тыс. н. э.—В кн.: Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). Рига, 1980.

Шноре Э. Д. Нукшинский могильник.—Рига, 1957.

Черных Е. Н., Хоферте Д. Б., Барцева Т. Б. Металлургические группы цветного металла I тыс. н. э. из Прибалтики.—Краткие сообщения/Ин-т археологии АН СССР, 1969, вып. 119.

Чеснис Г. Черепа из могильника Обляй Укмяргского района V в. н. э. (прелиминарные данные).—В кн.: Тезисы докладов юбилейной научной конференции Медицинского ф-та ВГУ (spausdinama).

TRUMPINIMAI

ISTAIGOS

- IEM — Lietuvos TSR istorijos ir etnografijos muziejus.
IIAS — Lietuvos TSR MA Istorijos instituto archeologijos skyrius.
KVIM — Kauno valstybinis istorijos muziejus.
MAII — Lietuvos TSR MA Istorijos institutas.
SAM — Šiaulių „Aušros“ istorijos ir etnografijos muziejus.
VAK — Valstybinės archeologijos komisijos, Paminklų apsaugos referentūros ir kitų įstaigų 1920—1940 m. susirašinėjimo bylos archeologijos paminklų registracijos ir apsaugos reikalais.
VVU AHE — Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto medicinos fakulteto anatomijos, histologijos ir embriologijos katedros kraniologijos laboratorija.

LITERATŪRA

- AETL — Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje.
ATL — Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje.
LA — Latvijas PSR arheoloģija.—Rīga, 1974.
LAA — Lietuvos TSR archeologijos atlasas.—V., 1977, t. 3; V., 1978, t. 4.
LAB — Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Lietuvos archeologijos bruožai.—V., 1961.
LAP — Lietuvos archeologiniai paminklai. Lietuvos pajūrio I—VII a. kapinynai.—V., 1968.
LLM — Lietuvių liaudies menas. Senovės lietuvių papuošalai. Sudarė Kulikauskienė R. ir Rimantienė R.—V., 1958, t. 1; V., 1966, t. 2.
MAD, A — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, A serija.
MP — Muziejai ir paminklai.
ZAI — Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Insterburg.
AO — Archeologicheskie otкрытия.